

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

Tom XIII

DARŁOWO

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

T. XIII

DARŁOWO

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM XIII

DARŁOWO

Redakcja:

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO–DARŁOWO 2019

Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka (eds.), *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. 13: *Darłowo* [History and Culture of the Sławno region, vol. 13: Darłowo – the town]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno 2019, pp. 327, figs 48, tables 18. ISBN: 978-83-947670-7-5. Polish texts with German summaries.

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2019

© Copyright by Authors

Na okładce: Otto Kuske, *Zamek w Darłowie*, olej. 1941, 100 × 150 cm,
Muzeum Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Tłumaczenia na język niemiecki: *Brigida Jerzewska*

Redaktor: *Katarzyna Muzia*

Skład i łamanie komputerowe: *Eugeniusz Strykowski*

Publikację wydano przy finansowym wsparciu Urzędu Miejskiego w Darłowie
oraz Starostwa Powiatowego w Sławnie

Wydawca/Herausgeber: Fundacja „Dziedzictwo”,
76-100 Sławno, ul. Mielczarskiego 7/5

ISBN 978-83-947670-7-5

Druk/Druck: Drukarnia „BOXPOL”, 76-200 Słupsk, ul. Wiejska 25
tel. 48 59 8424371 email: boxpol@post.pl, www.boxpol.pl

Spis treści

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Przeszłość jako potencjał – wprowadzenie</i>	7
KACPER PENCARSKI (Słupsk), <i>Źródła do dziejów Darłowa w latach 1800–1945 w archiwach polskich i niemieckich. Przegląd zawartości informacyjnej akt</i>	17
RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań), <i>Kartuzi w Darłowie i ich związki z otoczeniem</i>	63
WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), WIESŁAW MAŁKOWSKI (Warszawa), LIDIA WRÓBLEWSKA (Darłowo), <i>Klasztor kartuzów w Darłowie: perspektywa kartograficzno-teledetekcyjna i jej nieoczywistość</i>	83
NATALIA NAMIEL, WACŁAW FLOREK, MAREK MAJEWSKI (Słupsk), <i>Zmiany sieci rzecznej w okolicach Darłowa w świetle analiz materiałów kartograficznych</i>	107
EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin), <i>Rozwój urbanistyczny Darłowa do 1945 roku w świetle dawnych planów miasta</i>	125
KONSTANTY KONTOWSKI (Darłowo), <i>Widoki Darłowa do 1945 roku</i>	147
JADWIGA KOWALCZYK-KONTOWSKA (Szczecinek), <i>Kościoty Darłowa. Funkcje i znaczenie średniowiecznej architektury sakralnej</i>	179
KRYSTYNA RYPNIEWSKA (Koszalin), <i>Oszklenie i witraże w zabytkowych kościołach Darłowa</i>	211
JÓZEF LINDMAJER (Słupsk), <i>Zapiski o ludności Darłowa w dobie nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem drugiej połowy XVIII wieku</i>	227
RAFAŁ WITKOWSKI (Poznań), <i>Karl Wilhelm Rosenow i jego związki z muzeum w Darłowie</i>	259
ZBIGNIEW SOBISZ, KRZYSZTOF STRZAŁKOWSKI, EWA SZMYT (Słupsk), <i>Dendroflora terenów zieleni Darłowa</i>	269
JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Zestawienie publikacji w serii Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej</i>	301
Indeks osób i nazw osobowych	313
Lista adresowa autorów	325

Rzrwój urbanistyczny Darłowa do 1945 roku w świetle dawnych planów miasta

EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin)

Wprowadzenie – zasób kartograficzny

Urbanistyczny rozwój Darłowa jest godny uwagi ze względu na polityczno-administracyjne, jak i gospodarcze znaczenie miasta. Było ono własnością pomorskiego rodu możnowładców – Święców, a potem jedną ze stolic książąt pomorskich – Gryfitów – mających tu swoją rezydencję. W Darłowie kwitło życie religijne związane z funkcjonowaniem miejskich domów pomorskich mnichów i bractwa Kaland. Geograficzne położenie ośrodka zaważyło na jego portowej i handlowej roli. Darłowo należało do Hanzy zrzeszającej miasta portowe i inne ważne ośrodki handlowe. W późniejszych przemianach urbanistycznych miasta odzwierciedlało się jego miejsce w sieci połączeń drogowych i kolejowych oraz status miejscowości turystyczno-wczasowej.

Dla badań zmian dawnego kształtu miasta duże znaczenie mają plany, na których przedstawiono Darłowo od XVI wieku po lata 40. XX wieku. Są one źródłem w miarę dokładnego przekazu dotyczącego urbanistycznych dziejów miasta. Wprawdzie brak oryginalnego planu średniowiecznego ośrodka, jednak istnieje 'rekonstrukcja' tego planu opublikowana przez Felixa Boehmera (urodzony w 1851 roku w Szczecinie – zmarły w 1920 roku w Stargardzie), dyrektora sądu powiatowego w Stargardzie¹, oraz jej barwna kopia sporządzona po 1945 roku. Felix Bohmer, prawnik, jest przypuszczalnie autorem dziejów Darłowa oraz wspomnianej 'rekonstrukcji', którą zatytułował *Die Stadt Rügenwalde um 1500* (Boehmer

¹ Za informacje biograficzne o F. Boehmerze dziękuję pani Jolancie Aniszewskiej.

1900: po 446)². Plan Boehmera jest przedrukowywany jako jedyny dokument układu urbanistycznego Darłowa na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych (m.in. Rosenow 1912: 115; Kontowski 2014: 13)³. Temu planowi towarzyszyła mapka okolicy, na której zlokalizowano założenia związane z miastem i mające wpływ na nie, m.in. pokazano położenie klasztoru Marienkron (Boehmer 1900: po 446; Rosenow 1912: 116 – przedruk pomniejszony: *Feldplan der Stadt Rügenwalde um 1500*).

Pierwszy oryginalny plan Darłowa, zachowany w Riksarkivet w Sztokholmie, został sporządzony w trakcie wojny 30-letniej w 1638 roku. Jest to rysunek barwnymi tuszami podmalowany akwarelą, wykonany przez Erika Dahlbergha (urodzony w 1625 roku w Sztokholmie – zmarły w 1703 roku też w Sztokholmie), wojskowego i rysownika (Kontowski 2014: 22)⁴.

Następne plany Darłowa, XVIII- i XIX-wieczne, znane są z pruskich map topograficznych wydawanych od ostatniej ćwierci XVIII wieku na potrzeby wojska i administracji. Plan z 1791 roku jest dokładnym przerysem z mapy z tegoż roku. Wraz z rozwojem przestrzennym miasta, którego podstawą w XIX wieku była reforma administracji miejskiej z 1808 roku (Rączkowski 2017: 265), potrzebne były zapewne częstsze aktualizacje planów. Dzięki nim można obserwować stopniowe zmiany przestrzenne w mieście. Z planu opracowanego i wyrysowanego przez barona von Falkensteina, pruskiego podporucznika 6. Regimentu Ułanów, wiadomo jak wyglądało Darłowo w 1836 roku⁵. Plan ten znajdował się na arkuszu nr 1 mapy w skali 1 : 25 000, tzw. *Urmesstischblätter*. Jeszcze dokładniej przedstawiono miasto na planie z około 1842 roku (Nekanda-Trepka 1992: 372)⁶. W końcu XIX wieku na królewskiej mapie topograficznej

² Kopia różni się od planu F. Boehmera. Sporządzona została z nieznanego pierwowzoru na podkładzie wykonanym techniką fotokopii, podmalowana akwarelą. Oznaczenia cyfrowe naniesiono stemplami z podręcznej drukarki. Przechowywana jest w Zamku Książąt Pomorskich Muzeum w Darłowie. Większość reprodukcji planów omawianych w tym artykule zawdzięcza panom Janowi Sroce i Konstantemu Kontowskiemu, którym za tę pomoc serdecznie dziękuję.

³ W tym miejscu dziękuję serdecznie panu Konstantemu Kontowskiemu za przekazanie katalogu wystawy poświęconej Darłowu.

⁴ Za informację o autorstwie Dahlbergha dziękuję panu Karolowi Matusiakowi.

⁵ Plan na mapie sygn. p.d.: *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1836 von Frh. V. Falkenstein Pr. Lt. Agr. D. 6ten Ul. Reg.* Po l.d. pieczęć własnościowa okrągła niebieska z orłem pruskim w polu i napisem w otoku: KÖN. PREUSS. LANDES-AUFNAHME/KARTOGRAPHISCHE ABTHEILUNG, litografia barwna.

⁶ Oryginał planu w Staatsbibliothek Berlin. Panu Grzegorzowi Soleckiemu dziękuję za udostępnienie reprodukcji tego planu. W Zamku Książąt Pomorskich Muzeum w Darłowie jest przechowywana anonimowa kopia tego planu, różniąca się od oryginału. Podobnie jako kopia planu XVI-wiecznego była wykonana po 1945 roku na podkładzie będącym fotokopią

(Königl.[ische] Preuss.[ische] Landes-Aufnahme, Berlin 1889, arkusz: Wipper-Rügenwalde), tzw. Messtischblätter, zamieszczono plan miasta i okolicy. W następnych dziesięcioleciach ten plan był wielokrotnie wznawiany z pewnymi zmianami, m.in. w latach: 1891, 1897, 1932, 1935, 1936⁷. W 1892 roku Ludwig Böttger (urodzony w 1845 roku w Cönnern – zmarły w 1894 roku w Berlinie), pruski architekt i ministerialny urzędnik budowlany, sporządził plan starego miasta analogiczny do planu XVI-wiecznego (Böttger 1892: 77). Zestawienie obu prac umożliwia porównanie stanu zachowania układu przestrzennego miasta lokacyjnego.

Najdokładniejsze informacje o kształcie przestrzennym Darłowa i jego rozwoju zawarto dopiero na XX-wiecznych planach. Szczególne znaczenie ma plan katastralny wykonany w 1900 roku przez M. Hempla dla Gazowni Darłowo (Gasanstalt Rügenwalde)⁸. Kolejny szczegółowy plan, autorstwa Manfreda Vollacka, pochodzi z 1939 roku. Jest to druk akcydensowy zapewne związany z intensyfikacją ruchu turystycznego, o czym może świadczyć włączenie w kompozycję planu Darłówka (Rügenwalde-Bad) mającego status kąpieliska (Barran 1989: 88–89)⁹. Plan Darłowa znajduje się także na opracowanej w latach 40. XX wieku mapie topograficznej z serii „Deutsche Karte” na arkuszu 66 *Rügenwalde*¹⁰. W 1941 roku został opracowany ujednolicony plan miasta, oparty na częściowych planach katastralnych sprowadzonych do skali 1 : 10 000¹¹.

Na osobnych planach przedstawiano zespół zamkowy. Z przełomu XIX i XX wieku znane są dwie takie prace. Autorem szkicowego planu z roku 1892 był Ludwig Böttger (Böttger 1892: 81), a drugiego, dokładniejszego – Kurt Wrede, radca sądowy ze Sławna, autor historyczno-architektonicznego opracowania zamku przygotowanego na zlecenie Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde (Wrede 1903:

nieznanego pierwowzoru i podmalowana akwarelą. Oznaczenia cyfrowe naniesiono stemplami z podręcznej drukarki.

⁷ Znana mi wersja tego planu z 1889 roku znajduje się w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie, Zbiory Kartograficzne, sygn. 317, ark. 9. Inna wersja z tegoż roku jest w Archiwum Kartograficznym UAM w Poznaniu, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, oznaczenie 15.64. Pozostałe plany na reprodukcjach arkuszy map w zbiorach pana Jana Sroki.

⁸ Rysunek tuszem i akwarelą, sygn. i dat.: *Berlin, den 12 Februar 1900/M. Hempel*.

⁹ Plan powstał przy współpracy E. Ziervogla, J. Havemanna, B. Christoph a S. Parnowa. Druk wielobarwny wykonany przez Kartographie Neide. Atelier für Kartographie (Vollack i in. 1989).

¹⁰ Druk, nie sygn., użytkowany przez geodetów: w p.d. rogu pieczęć okrągła częściowo nieczytelna: [...] FÜR ANGEWANDTE GEODE [...].

¹¹ Mapa w zbiorach Zamku Książąt Pomorskich, Muzeum w Darłowie.

391, il. 1)¹². Zagadnienie to stanowi odrębny problem, którego nie będę tu bliżej omawiać.

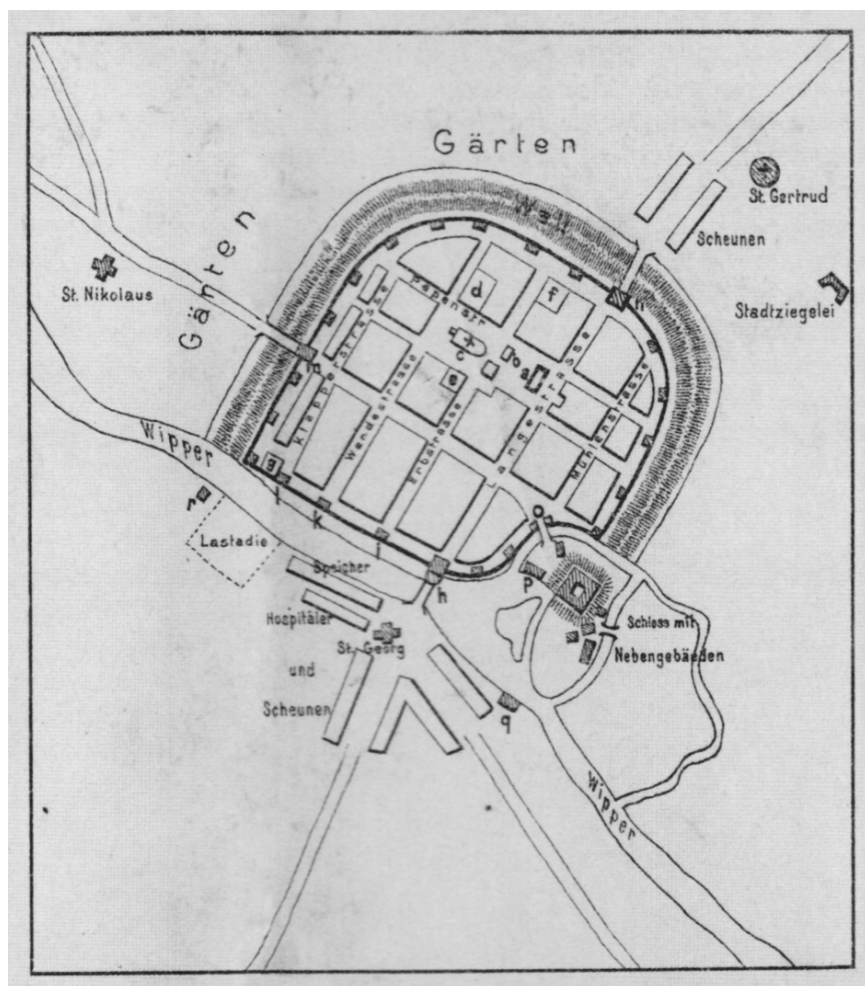
Wymienione plany Darłowa są źródłową bazą kartograficzną umożliwiającą prześledzenie przestrzennego kształtu miasta i jego historycznych zmian.

1. Przestrzeń miasta według planów nowożytnych

Na planie Darłowa, zrekonstruowanym przez Felixa Boehmera bez określenia skali, przedstawiono charakterystyczny układ średniowiecznego miasta lokowanego na prawie niemieckim (Ryc. 1). Jest to układ wprowadzony w ramach drugiej lokacji – na prawie lubeckim – która nastąpiła w 1312 roku. Opis tego planu zamieścił w katalogu wystawy poświęconej Darłowu K. Kontowski (2014: 9, 13). Pierwowzorem tego dokumentu był w rzeczywistości plan sporządzony wiele lat po wprowadzeniu reformacji przez Johanna Bugenhagena w latach 1534–1535 (Rosenow 1912: 113), o czym świadczy zaznaczenie na nim domu wdów po pastorach.

Miasto lokacyjne miało prostokątny kształt z zaokrąglonymi narożami po stronie północnej, a narożami po stronie południowej dostosowanymi do formy terenu. Naroże południowo-zachodnie prostopadle przylegało do rzeki Wieprzy, a naroże południowo-wschodnie było wklęsłe ze względu na obecność po tej stronie wyspy, na której powstało założenie zamkowe sąsiadujące z miastem. Zdaniem J. Nekandy-Trepki badania archeologiczne świadczą o powstaniu systemu obronnego i zamku w tym samym czasie, za panowania Bogusława V Gryfity (urodzony w 1318 roku – zmarły w 1374 roku) (Nekanda-Trepka: 1992: 373). Kształt miasta wyznaczał system obronny złożony z otoczonych wałem ziemnym i podwójną (?) fosą murów miejskich zaopatrzonych w trzy bramy główne, furtę zamkową, dwadzieścia baszt i trzy furty portowe określone przez Boehmera jako bramy. Brama Wysoka, dawna Kamienna (Steintor), zachowana po stronie północnej, wyprowadzała na drogę do Ustki. Za Bramą Wieprzańską (Wippertor) po stronie południowej wiodła droga rozwidlająca się na trakty do Koszalina i Sławna. Brama Nowa (Neues Tor), zbudowana po stronie zachodniej, kierowała na drogę ku ujściu Wieprzy, do obecnego Darłówka (Münde). Furta zamkowa znajdowała się na wschód od Bramy Wieprzańskiej i umożliwiała dostęp na teren założenia zamkowego. Furty portowe wykonane w południowym odcinku murów bieg-

¹² https://digital.zlb.de/viewer/readingmode/15239363_1903/199/ [dostęp: 22.10.2018].

Ryc. 1. Plan Darłowa według wzorca z drugiej połowy XVI wieku (?), druk (Boehmer 1900: po 446)

nącym wzdłuż brzegu Wieprzy otwierały się na nabrzeże portowe. Ich nazwy pochodzą od nazw prowadzących do nich ulic: Erbtor (Dziedziców), Wendetor (Wenedów) oraz Klappertor (Klekot)¹³. Teren miasta podzielony był siatką ulic, krzyżujących się pod kątem prostym, na dwadzieścia kwartałów zabudowy, w większości prostokątnych, niezbyt regularnych. Wzdłuż murów zachodnich kwartały były wąskie i wydłużone, a narożne

¹³ W tym akapicie jako pierwsze podaję nazwy oryginalne, a w nawiasie ich tłumaczenie na język polski.

kwartały wzdłuż północnego odcinka murów zaokrąglone. Siatkę ulic tworzyło pięć traktów biegnących prostopadle do Wieprzy, trzy trakty równoległe do rzeki oraz ulica okrężna wiodąca wzdłuż murów miejskich. Licząc od zamku, ulice skierowane do Wieprzy nazywały się: Mühlenstrasse¹⁴ (ul. Młyńska; prowadziła do młyna pierwotnie miejskiego, wykupionego przez rezydującego na zamku księcia Bogusława V w 1352 roku; Nekanda-Trepka 1992: 372), Langestrasse (ul. Długa, ob. ul. Powstańców Warszawskich), Erbstrasse (ul. Dziedziców, ob. ul. Ratuszowa i ul. Pocztowa; przy tej ulicy mieszkali właściciele dużych domów dziedziczonych wraz z wyposażeniem z ojca na syna; Rosenow 1930: 14), Wendestrasse (ul. Wenedów)¹⁵ i Klapperstrasse (ul. Klekot, ob. ul. Rzemieślnicza)¹⁶. Ulice równoległe do rzeki to: biegnąca od zamku ku Bramie Nowej nienazwana na planie Schloßstrasse (ul. Zamkowa) i jej przedłużenie Münderstrasse (ul. Ujściowa, ob. ul. Podzamecze i ul. Morska; Rosenow 1930: 18)¹⁷ oraz przecznice prowadzące wzdłuż rynku: nienazwana na planie Mönchstrasse (ul. Mnisia) i jej przedłużenie Kleine Mühlenstrasse (ul. Mała Młyńska, ob. ul. Rynkowa i ul. Kościelna¹⁸) oraz następna – Papenstrasse (ul. Klesza, ob. ul. Hotelowa i ul. Franciszkańska – potem Große Papenstrasse (ul. Duża Klesza) i Kleine Papenstrasse (ul. Mała Klesza). Nazwa pochodzi od zamieszkujących tam przed reformacją duchownych katolickich (Rosenow 1930: 16). Z rynku ulice wybiegały z naroży, po dwie. Na wydłużonym, prostokątnym placu rynkowym umieszczonym niesymetrycznie, na prawo od osi biegnącej z zachodu na wschód ulokowano kościół farny pw. Mariackim i ratusz, a pomiędzy nimi halę z kramami, w których handlowano pieczywem i mięsem. Drugi budynek przedstawiony na tym placu mógł być apteką miejską, gdyż Rosenow wspomina, że apteka od 1612 roku mieszcząca się w pobliżu kramów zbudowana została na starszych fundamentach (Rosenow 1930: 13). Na rogu kwartału leżącego na południe od kościoła stał wspomniany dom wdowi (*Wedem*) (Rosenow 1930: 14). Po przekątnej placu, na północ od fary znajdował się miejski teren gospodarczy (Stadthof). W sąsiednim

¹⁴ Obecne polskie nazwy ulic podane według stanu na planie Darłowa aktualnie publikowanym online: <http://www.plan.darlowo.pl/> [dostęp: październik 2018].

¹⁵ Przy tej ulicy mieszkali, według Rosenowa (1930: 15), Słowianie.

¹⁶ Rosenow (1930: 15–16) podaje, że nazwa pochodzi od stukotu warsztatów tkaczy lnu zamieszkujących tę ulicę. Dzieje ulicy odzwierciedliły się w jej pierwszej polskiej nazwie: Lniarska.

¹⁷ Przypuszczalnie w XIX wieku część Münderstrasse przemianowano na Neue Tor Strasse (ul. Nowej Bramy).

¹⁸ Przy ul. Mnisiej były dwa domy miejskie mnichów z klasztoru cystersów w Bukowie, w których mieszkali również mnisi z klasztoru w Marienkron (Rosenow 1930: 16–17).

kwartale od strony murów urządzona była siedziba bractwa religijnego Kaland. Łaźnia miejska była położona przy murach w południowo-zachodnim narożniku miasta. Założenie zamkowe zlokalizowane po stronie południowo-wschodniej, na wyspie poza murami, przedstawiono jako składające się z czworobocznego zamku otoczonego wałem oraz kilku budowli gospodarczych stojących przed i za zamkiem, w tym młyna książęcego.

Poza murami miejskimi znajdowały się także budowle i urządzenia niezbędne do funkcjonowania miasta (sakralne, medyczne, funeralne, handlowe, wytwórcze, magazynowe). Na obu przedmieściach, za bramami Wysoką i Wieprzańską, stały ciągi stodoł miejskich. Na lewym brzegu Wieprzy był port przeładunkowy. Boehmer zaznaczył tam długi spichlerz (*Speicher*) oraz plac towarowy, tzw. Łasztownię (*Lastadie*)¹⁹. Z portem sąsiedował, położony przy drodze do Koszalina, szpital miejski określany też jako szpital dla trędowatych. W jego pobliżu znajdowały się kościół św. Jerzego (*St. Georg*) oraz cmentarz widoczny na planie okolicy miasta. Za Łasztownią stały chałupy pasterzy miejskich (*Lausnitz/Hirtenkaten*). Na wysokości zamku, na lewym brzegu Wieprzy, czynny był miejski folusz służący do produkcji tkanin wełnianych. Na przedmieściu przy Bramie Wysokiej, za stodołami znajdował się cmentarz z kaplicą św. Gertrudy (*St. Gertrud*). Po wschodniej stronie drogi do Ustki funkcjonowała cegielnia miejska (*Stadtziegelei*). Na zewnątrz murów miejskich, od brzegu Wieprzy za Bramą Nową aż do drogi za Bramą Wysoką, rozpościerały się ogrody. Przy rozwidleniu dróg prowadzących w stronę Ujścia (*Münde*, obecnie Darłówko) stał kościół św. Mikołaja (*St. Nikolaus*), zniszczony w czasie wojny trzydziestoletniej. Była to świątynia marynarzy i rybaków.

Kopia omówionego najstarszego planu miasta wykonana po 1945 roku różni się od dzieła Boehmera. Jednakże nie podano, na jakiej podstawie wprowadzono uszczegółowienia. W kwartale na północ od fary zaznaczono szkołę, a na parceli gospodarstwa miejskiego wyróżniono kilku budynków. Naniesiono polskie nazwy ulic – podłużne: Lniarska (ob. Rzemieślnicza), Wenedów, Dziedzictwa (zamiast Dziedziców) i Kalandzka (na pamiątkę dawnego domu bractwa Kaland, stojącego przy tym odcinku ulicy), Długa, Młyńska oraz ulica poprzeczna: Klesza. Na planie brak pasa nabrzeża wzdłuż południowego brzegu murów miejskich, ale prawidłowo przedstawiono sytuację przestrzenną w rejonie muru oddzielającego miasto od terenu zamkowego. Wschodni odcinek ulicy prowadzącej wzdłuż południowych murów kończy się na brzegu fosi zamkowej. Do-

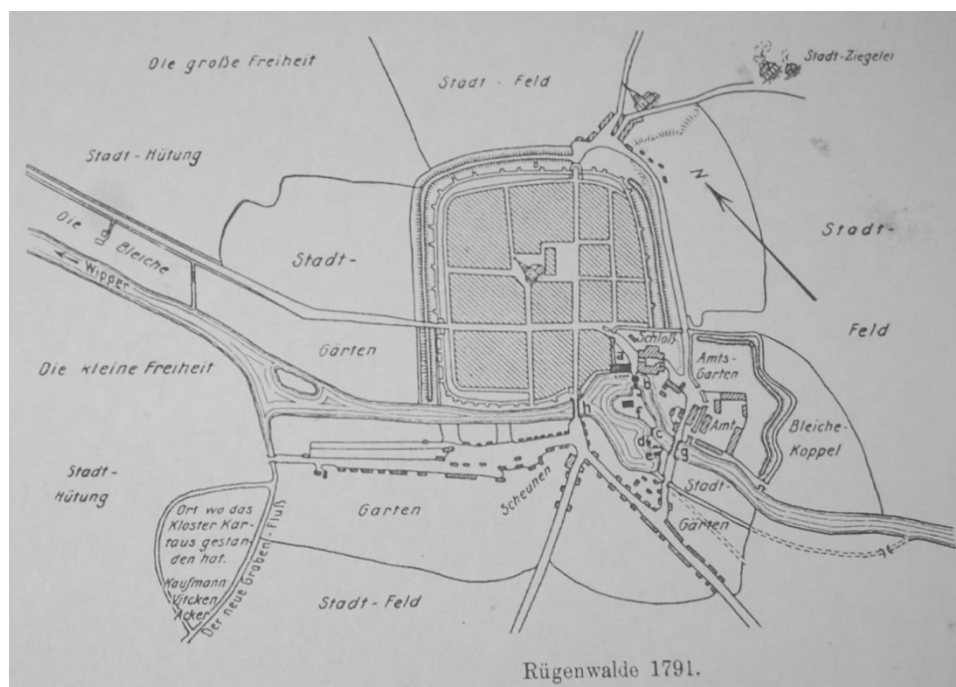
¹⁹ Nazwa pochodzi od terminu „łaszt” – miary objętości towarów sypkich transportowanych statkami.

kładniej, względnie szczegółowo, przedstawiona została okolica zamku i zabudowa poza murami miejskimi oraz zespół wysp i dzieląca je sieć wodna. Na wyspach połączonych kilkoma mostami bądź zastawkami ukazano lokalizację wielu budynków. Za Bramą Wieprzańską zaznaczono tylko jeden zespół stodół na wschód od rozwidlenia dróg do Koszalina i Sławna. Jako bardziej rozbudowane przedstawiono osiedle stodołne przed Bramą Wysoką przy rozwidleniu dróg.

Uzupełniające dane o otoczeniu Darłowa zawierała rekonstrukcja XVI-wiecznej mapy okolicy miasta, opracowana w skali 1 : 100 000. Informowała o położeniu na zachód od miasta klasztoru Marienkron, a także przeciwpożarowego zbiornika wodnego. Na mapie oznaczono zasięg przedmieść za bramami Wieprzańską i Wysoką, a także położenie i zasięg lasu miejskiego. Czerwoną linią wydzielono obszar wiejski należący do Darłowa, obejmujący następujące wsie: Żukowo (Sukow), Rusko (Russhagen), Domasławice (Damshagen), Krupy (Grupenhagen), Zielnowo (Sellen), Cisowo (Zizow), Darłówko (Münde) oraz chaty rybaków na północ od ujścia rzeki Grabowy.

Plan szwedzki opisany pośrodku terenu zabudowy: *Ruigenwalde. A. 1638*, wykonany przez Erika Dahlbergha zapewne na potrzeby militarne, przedstawiał stan średniowiecznego systemu obronnego, ale jego przebieg nie był dokładny, o czym świadczy porównanie planów XVI-wiecznego i obecnego (Tabl. I: A). Erik Dahlbergh nadał planowi miasta kształt trapezoidalny. Ukazał je otoczone z trzech stron podwójną fosą rozdzieloną wałem. Po stronie północnej fosa była już częściowo sucha. Przejście przez teren fosi do Bramy Wysokiej zaznaczone zostało jako wydzielona droga, a nie most. Przyczyną tego mógł być obniżony stan lustra wody w Wieprzy, względnie zanieczyszczenie fosi śmieciami. Do bram Wieprzańskiej i Nowej oraz furty zamkowej prowadziły mosty. Bramę Wieprzańską wraz z poprzedzającym ją mostem Dahlbergh zaznaczył bardziej na zachód, jakby prowadziła do ul. Dziedziców, a na jej miejscu przedstawił basztę łupinową. Z miasta na teren zamku można było dostać się również przez mostek obok młyna zamkowego. Mury miejskie według Dahlbergha były chronione przez 25 baszt łupinowych i trzy zamknięte. Zamek pokazano jako budowlę otoczoną wodą, za którą znajdował się dziedziniec zabezpieczony wałami z trzema półkolistymi platformami strzelniczymi na narożach. Z zamku prowadził most na wyspę z zabudową gospodarczą złożoną z budynków ustawionych w czworobok i dwóch budynków stojących osobno. Na tę wyspę prowadziły jeszcze dwa mosty, z których jeden łączył się z siatką dróg przedmieścia położonego za Bramą Wieprzańską, a drugi wyprowadzał przypuszczalnie na teren miejskich ogrodów. Poza murami drogi zostały zaznaczone tylko przed

dwoma bramami miejskimi. Droga przed Bramą Wieprzańską umożliwiała bezpośrednią komunikację z terenem gospodarczym na wyspie za zamkiem. Poza tym łączyła się z dwoma traktami przedmiejskimi do Sławna i Koszalina. Druga droga wyrysowana została za Bramą Wysoką. Za Bramą Nową nie zaznaczono żadnej drogi.

Ryc. 2. Plan Darłowa w 1791 roku według planu na mapie z 1791 roku (Radacki 2005), autor anonimowy, druk czarno-biały. Reprodukacja w Muzeum – Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie

Nowy plan miasta pochodzi z mapy z 1791 roku (Ryc. 2). Anonimowy autor ukazał miasto w uproszczeniu, a bardziej szczegółowo przedstawił przedmieścia. Widoczna na tym planie siatka ulic nie odpowiada tej znanej zarówno z planu XVI-wiecznego, jak i z planów XIX-wiecznych. Te ostatnie potwierdzają, że od XVI wieku układ urbanistyczny Darłowa nie zmienił się i jednocześnie świadczą o niedokładności anonimowego autora omawianego tu planu lub o tymczasowych przekształceniach pierzei kilku ulic. Na planie z 1791 roku brak ul. Dużej Kleszej (Grosse Papenstrasse, ob. Franciszkańskiej), a północno-wschodnie kwartały zabudowy zostały przedłużone. Ulica Mała Klesza (Kleine Papenstrasse, ob. Hote-

lowa) prowadzi tylko na jednym odcinku od strony rynku. Dalsza jej część także została zastąpiona zabudową. Druga ulica, której brak, to Klekot (Klappenstrasse, ob. Rzemieślnicza). Zaktualizowany jest stan zabudowy rynku, gdyż zaznaczono położenie nowego ratusza wzniesionego w pobliżu kościoła w 1725 roku, a opuszczono halę targową. Różnice w porównaniu z planem szwedzkim widać w obrazie średniowiecznego systemu obronnego. W murach zaznaczono aż 33 otwarte baszty rozmieszczone dość regularnie, co sprawia wrażenie, że wykonawca planu nie znał terenu i lokalizację baszt wyrysował schematycznie. Poza tym Brama Wysoka od strony pola pokazana jest jako poprzedzona półbarbakanem. Na odcinku za północno-wschodnim narożem muru miejskiego brak wału rozdzielającego dwie fosy. Woda rozlewa się swobodnie aż do Bramy Wysokiej. Na zachód od tej bramy wyprowadzono z wału w stronę fosy wewnętrznej krótki pomost lub budynek stojący na palach.

Dużej zmianie uległo przedstawienie terenu zamku i jego zaplecza gospodarczego. Widać, że zamek został przebudowany, chociaż nadal był to czworobok otaczający dziedziniec. W skrzydłach zachodnim i wschodnim wyraźne są przejazdy bramne. Zamkowi towarzyszyło kilka niewielkich, nieopisanych budynków, a jego teren po zasypianiu fos został połączony z wyspą na zapleczu. Od tej strony założenie miała chronić podwójna fosa na planie linii łamanej, rozdzielona wałem przypominającym nowożytny wał forteczny. Na wyspie wzniesiono budynki urzędu obwodowego (*Amt*) świadczące o administrowaniu miastem przez pruskie władze państwowe. Nadal kultywowano tam ogrody współcześnie określone jako urzędowe (*Amts-Garten*). Teren poza wałem wykorzystywano do bielienia płótna (*Bleiche Koppel*). Z dawnej zamkowej zabudowy gospodarczej pozostał tylko młyn, który służył za młyn zbożowy (*Die große Mahlmühle beim Schloß*). Obok tego młyna znajdowało się urządzenie (kładka?) z trzema zastawkami (*die Mühlen Freiarche von 3 Schützen*), wiodące na wyspę związaną z gospodarką rybną. Było na niej miejsce do połowu i zbiornik do przechowywania łososi (*der Lachsbring neben dem Lachsheller*). Za służą z kolejnymi zastawkami na łososie (*die Lachsschleuse von 3 Schützen*) znajdował się drugi teren młyński. Był tam czynny młyn do mielenia kory dębowej (*die Lohmühle*) oraz tartak i krupniarnia (*die Schneidemühle nebst der Graupenmühle*).

Omawiany XVIII-wieczny plan Darłowa dokumentuje postępujący rozwój przedmieść. Na przedmieściu za Bramą Wieprzańską przybyło stodoł (*Scheunen*) stojących gęsto przy trzech drogach: jednej równoległej do koryta Wieprzy i dwóch prowadzących do Koszalina i Sławna. Na przedmieściu za Bramą Wysoką zabudowa była skromniejsza, dochodziła tylko do rozwidlenia dróg. Przypuszczalnie w dalszym ciągu tworzyły ją

stodoły, choć brak tam oznaczenia *Scheunen*. Droga boczna wiodąca na północny wschód w dalszym ciągu prowadziła do czynnej cegielni miejskiej (*Stadt-Ziegelei*) za cmentarzem²⁰. Prawie całe miasto otaczały rozległe ogrody (*Stadt-Garten*), za którymi rozciągały się pola miejskie (*Stadt-Feld*). Pola bezpośrednio przylegały do miasta po stronie północno-wschodniej. Na północ i północny zachód od miasta, za ogrodami były pastwiska (*Stadt-Hütung*) i tereny nieadministrowane przez miasto (*Die große Freiheit; Die kleine Freiheit*), a za ogrodami, między nurtem Wieprzy i drogą do Darłówka, druga łąka do bielienia płótna (*Die Bleiche*). Na zachód od miasta zaznaczono teren dawnego klasztoru Marienkron jako otoczone kanałem (*Der neue Graben-Fluß*) pole kupca Vitckena (*Ort wo das Kloster Karthauser gestanden hat. Kaufmann Vitcken Acker*).

Plan z 1791 roku dowodzi gospodarczego rozwoju Darłowa i wzrostu jego bogactwa. Przedstawia przestrzenną organizację miasta. Informuje, jak poszczególne tereny otaczające zabudowę mieszkalną zostały funkcjonalnie zróżnicowane i wyspecjalizowane. Jednocześnie świadczy o tym, że zabudowa mieszkalna skupiona była wewnątrz murów miejskich chroniących członków wspólnoty przed możliwymi niebezpieczeństwami. Znaczenie murów miejskich wciąż jeszcze traktowano nie tylko jako symboliczne, ale i realne zabezpieczenie.

2. Zmiany w urbanistyce Darłowa na planach kartometrycznych

Plan Darłowa zamieszczony na mapie *Urmessstischblätter* wykonanej przez barona von Falkensteina w 1836 roku, bez podanej skali (1 : 25 000), odzwierciedla dalszy rozwój miasta i przekształcenie jego najbliższego otoczenia (Tabl. I: B). Siatka ulic wewnątrz murów miejskich przedstawiona została schematycznie jako dzieląca zabudowę na regularne kwartały. Ponownie widoczne są ulice pominięte na planie z 1791 roku. Miasto otaczają jeszcze średniowieczne mury obronne z bramami, ale nie zaznaczono baszt. Fosy i wał obronny zostały splantowane i zamienione na murawę z aleją spacerową. Obszary zielone otaczające planty, zapewne nadal służące za ogrody, nie są już terenem wspólnym gminy. Podzielone zostały na parcele, a na niektórych z nich widać pojedyncze niewielkie budowle. Można przypuszczać, że jest to początek zmian własnościowych i stopniowego przekształcania ogrodów w kwartały zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Inne zmiany to przebudowa ogrodu zam-

²⁰ Na planie z XVI wieku cegielnia była zaznaczona bardziej na południe.

kowego, który ozdobiono dwiema alejami krzyżującymi się pośrodku założenia.

Z planu z 1836 roku wynika, że dalszej intensywniej rozbudowie uległo przedmieście za Bramą Wieprzańską. Tworzy je siatka ulic – pomiędzy obecnymi ulicami 1-go Maja i Nadbrzeżną a Stanisława Wyspiańskiego²¹ poprowadzono trzy przecznice. Przy poszczególnych pierzejach ulicznych wprowadzono zabudowę mieszkalną, o czym świadczy sposób oznaczenia budynków. Na odcinku obecnej al. Wojska Polskiego od mostu do skrzyżowania z obecną ul. Stefana Żeromskiego na poszczególnych parcelach widać zabudowę w czworobok z podwórkami wewnątrz – mogły to być większe założenia mieszkalno-gospodarcze należące do mieszczan zajmujących się rolnictwem. Przy obecnej ul. Stefana Żeromskiego i obecnej al. Wojska Polskiego od skrzyżowania z ul. Żeromskiego w kierunku Sławna widoczna jest zwarta zabudowa z większymi domami, za którymi, oddzielone podwórkami, znajdują się mniejsze budynki gospodarcze. Po wschodniej stronie obecnej al. Wojska Polskiego stanął szereg domów tworzących zwarty, wydłużony blok mieszkalny, a przy skrzyżowaniu z obecną ul. Wyspiańskiego zespół budynków otaczających prostokątną parcelę. Na przedmieściu za Bramą Wysoką ciągi oddzielnie stojących niewielkich budowli to chyba jeszcze tradycyjna zabudowa stodołna. Przy kościele św. Gertrudy jest wyznaczony zasięg cmentarza w formie trójkąta przylegającego do obecnej ul. Ojca Damiana Tynieckiego (Stolpmünderstrasse). Długi odcinek drogi biegnącej za Bramą Nową od połowy terenu ogrodów aż po zabudowę obecnego Darłówka (Münde) przekształcono w aleję²². Przy tej drodze nadal znajdowało się miejsce do bielenia płótna (*Bleiche*).

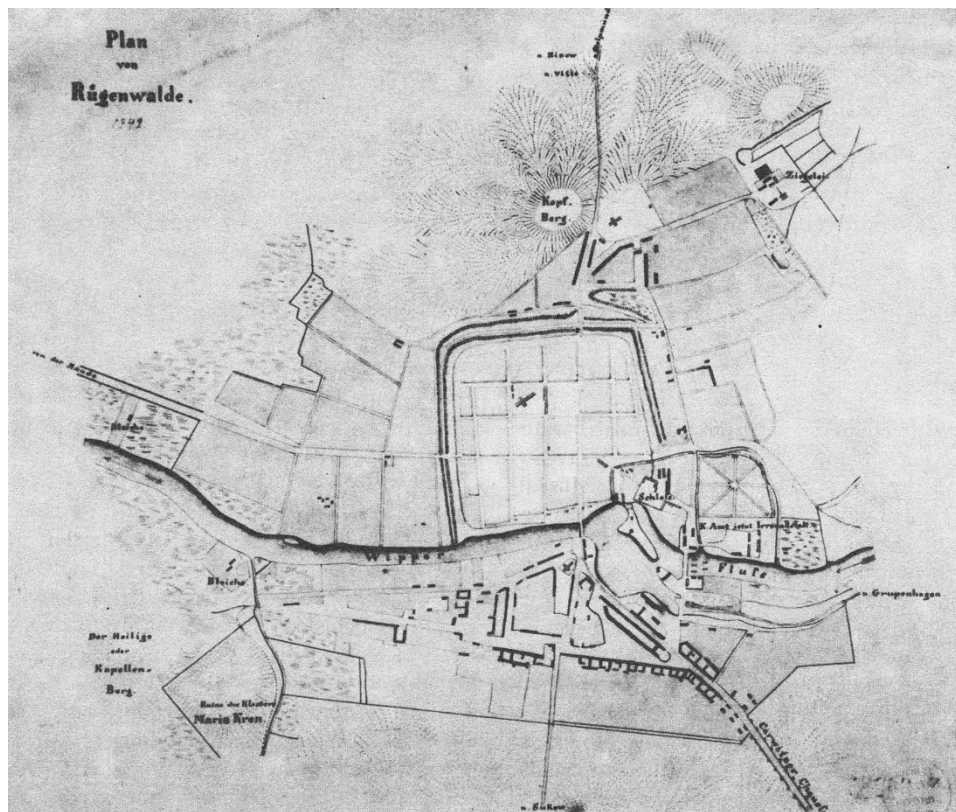
Fakt, że wymieniona mapa powstała w okresie romantyzmu, kiedy doceniono relikty średniowiecznych dziejów, ma swoje odzwierciedlenie w zaznaczeniu miejsca lokalizacji ruin klasztornych (*Ruine d:[es] Klosters Maria Kron*) i pobliskiego Wzgórza Kaplicznego (*Kapellen B.[erg]*). Plan von Falkensteina należy do planów z lat 30. XIX wieku, określonych jako przedstawiające miasta pruskie w fazie przedindustrialnej (Lorek 2009: 185–187).

Autonomiczny plan Darłowa (*Plan von Rügenwalde*), wykonany kilka lat później, w 1842 roku, przez anonimowego autora, przedstawia podobną sytuację, choć stan zabudowy oddany jest mniej klarownie (Tabl. II: A). Dość niejasno przedstawiono na nim odcinek murów miejskich wzniesionych

²¹ Używam polskich nazw, gdyż na planie będącym elementem mapy brak jakichkolwiek nazw.

²² Ta zabytkowa aleja, w dużym stopniu zachowana do dziś, warta jest ochrony konserwatorskiej oraz zasługuje na opiekę i renowację.

wzdłuż Wieprzy. Z planu wynika, że część tych murów od strony wschodniej, od fosy zamkowej do ujścia ul. Dziedziców (ob. ul. Pocztowej), była już rozebrana. Nowym elementem jest zakład dla umysłowo chorych (*Irren-Anstalt*) założony w 1841 roku (Rosenow 1930: 39), usytuowany w miejscu urzędu obwodowego sąsiadującego z zamkiem. Rozbudowane zostało założenie starej cegielni miejskiej po północno-wschodniej stronie miasta.

Ryc. 3. Plan Darłowa z 1842 roku wykonany na bazie mapy z 1836 roku (Nekanda-Trepka 1992: 372). Zbiory: archiwum NID, Oddział w Szczecinie, fot. Grzegorz Solecki

Kopia planu z 1842 roku wykonana po roku 1945 nieco różni się od oryginału, wzbogacając go o szczegóły treści i aktualizując przez podanie nowo nadanych polskich nazw ulic (Ryc. 3). Budynek na przedłużeniu ratusza w stronę południową określony jest w legendzie jako apteka. Oznaczono położenie różnych budowli znanych z XVI-wiecznego planu, ale nieopisanych na oryginalnym planie z 1842 roku, m.in. furt porto-

wych. Na kopii w uproszczony sposób zarysowano brzeg Wieprzy od strony miasta, a zachowany odcinek murów miejskich wyznaczono znacznie bliżej tego brzegu. Naniesione przez kopistę polskie nazwy ulic odpowiadające niemieckim nazwom podanym przez Rosenowa (1930: 9–22) to: Wielka Młyńska (ob. Młyńska), Długa (ob. Powstańców Warszawskich), Dziedziectwa i Kalandy (ob. Pocztowa i Ratuszowa), Wenedów, Lniarska (ob. Rzemieślnicza), przecznice: Nowej Bramy, Ujściowa (oba te odcinki to ob. ul. Morska) i Zamkowa z odnogą zwaną Przy fosie Zamkowej (ob. ul. Podzamcze); ul. Kościelna i Mała Młyńska (ob. ta druga to ul. Rynkowa); ul. Wielka Klesza i Mała Klesza (ob. ul. Franciszkańska i Hotelowa). Wzdłuż murów miejskich po stronie południowej: Ślepy Zaulek (Kehrwieder, ob. ul. Krótka), ul. Wielka Kowalska (Große Schmiedestrasse, ob. ul. Kowalska), ul. Mała Kowalska (Kleine Schmiedestrasse, ob. ul. Ścienna). Wzdłuż pozostałych murów – ul. Murna (Wallstrasse, ob. ul. Wałowa). Na terenie dawnych wałów obronnych, od lewej ku prawej: Wał Wieprzański (Wipper Wall, ob. ul. Traugutta), Długi Wał (Langen Wall, ob. ul. Zielona), Wał Ćwiczeń (Turn Wall, ob. bez nazwy), Wał Blocka (Blockschen Wall, ob. nie istnieje). Na obu planach z 1842 roku, oryginalnym i kopii, w północno-zachodniej części parceli kościelnej zaznaczono budynek, nie opisując go.

Kolejne fazy rozbudowy miasta przedstawiają plany zamieszczane na systematycznie aktualizowanych wydaniach mapy topograficznej *Königliche Preussische Landes-Aufnahme*, opracowanej w skali 1 : 25 000 (Tabl. II: B). Na mapie z 1889 roku (arkusz nr 317) zarówno w obrębie Starego Miasta, jak i na przedmieściach dokładnie przedstawiano rzuty budynków. Można to obserwować, porównując ten plan z planem z około 1842 roku, na którym zabudowa była schematycznie oznaczana ciągłą linią. W konsekwencji na Starym Mieście na kilku kwartałach przymurnych, m.in. na północ od fary, widoczny jest obszar niezabudowany (niepokryty szrafowaniem). Ciągła zabudowa zaznaczona jest wokół całego miasta po zewnętrznej stronie linii murów obronnych. Na przedmieściu „Wieprzańskim” dokładnie ukazano zabudowę poszczególnych kwartałów. Wyraźnym przekształceniom uległ kwartał szpitalny, m.in. za kościołem św. Jerzego stanął budynek na planie litery H. Zabudowa mieszkalna, głównie przy południowej pierzei obecnej ul. Stefana Żeromskiego, została przekształcona w kamienice czynszowe obejmujące budynek główny zwrócony fasadą do ulicy oraz oficyn i budynków gospodarczych otaczających podwórko na tyłach budynku głównego.

Ponieważ w 1878 roku do Darłowa doprowadzono linię kolejową kończącą się dworcem na przedmieściu „Wieprzańskim”, plan ukazuje przebieg linii kolejowej, położenie dworca, budynków stacyjnych i pomocni-

czych. W rezultacie siatka ulic w tej okolicy się skomplikowała. Część drogi do Koszalina, prowadzącą do dworca kolejowego, przekształcono w ulicę (ob. ul. Bogusława X). Nastąpił gospodarczy rozwój miasta, o czym świadczą urządzenia zakładane nad Wieprzą. W związku z budową towarowej linii kolejowej po zachodniej stronie miasta w 1878 roku wykopano basen portowy jako odgałęzienie koryta rzeki (Rosenow 1930: 39). Do basenu z dwóch stron doprowadzono tory kolejowe. Umożliwiło to intensyfikację transportu kolejowo-wodnego.

Postępował rozwój przemysłu drzewnego. Na terenie portowym w wiłdłach rzeki i basenu portowego oraz przy lewej bocznicy kolejowej postawiono dwa tartaki (*S.M. = Säge Mühle*). Powyżej miasta na lewym brzegu rzeki zbudowano młyn i tartak oraz założono piaskownię? (*Lgr.*) Na południe od przedmieścia, za Bramą Wieprzańską, pośród pól, czynne były trzy cegielnie (*Zgl.*). Do wszystkich tych zakładów doprowadzono drogi. Przedsięwzięcia te świadczyły o dużym ruchu budowlanym w mieście i jego rozwoju industrialno-handlowym. Jeszcze dalej na południe przy drodze do Sławna zaznaczono miejsce, gdzie miał siedzibę Związek Strzelecki (*Schützenverein*). Nieopodal przy drodze bocznej mieściło się schronisko dla bezdomnych psów (*Abdeckerei*).

Plan z 1889 roku pokazuje dokładniej kształt wysp i zagospodarowanie terenu za zamkiem, korygując plan z 1842 roku. Teren ogrodu przy zakładzie dla umysłowo chorych został przeprojektowany i podzielony układem prostokątnych alejek. Rozrosła się zabudowa za Bramą Wysoką, ale inny jej układ sugeruje, że co najmniej niektóre stodoły zostały rozebrane. Nowe budynki to zapewne domy mieszkalne wznoszone na wschód od wymienionej bramy miejskiej. Powiększył się również obszar zajmowany przez cmentarz przy kościele św. Gertrudy, przyjął on kształt prostokąta wydłużonego w stronę północno-wschodnią. Zwiększyła się zabudowa poza wschodnim ciągiem murów miejskich i po stronie zachodniej przy drodze za Bramą Nową, choć wciąż dominowały tam ogrody. Poszczególne parcele ogrodowe obsadzono wzdłuż granic drzewami, zamieniając drogi przecinające ogrody w aleje.

Na wydaniu mapy topograficznej z 1893 roku, opracowanym przez K. Keilhacka²³, wprowadzono niewielkie uszczegółowienia. Symbolem koła młyńskiego zaznaczono miejsca położenia młynów. Oznaczono nowy port: *Hafen*. Przy drodze do Karwic, za cegielniami, opisano dawne założenie Bractwa Strzeleckiego z trzema budynkami i terenami zielonymi: *ehem. Schützenhaus*, nie precyzując, co się tam aktualnie mieściło.

²³ Treść mapy (1 : 25 000) wydanej przez Lithographische Anstalt Leopolda Kraatza w Berlinie wzbogacona została przez K. Keilhacka o lokalizację wierceń agronomicznych.

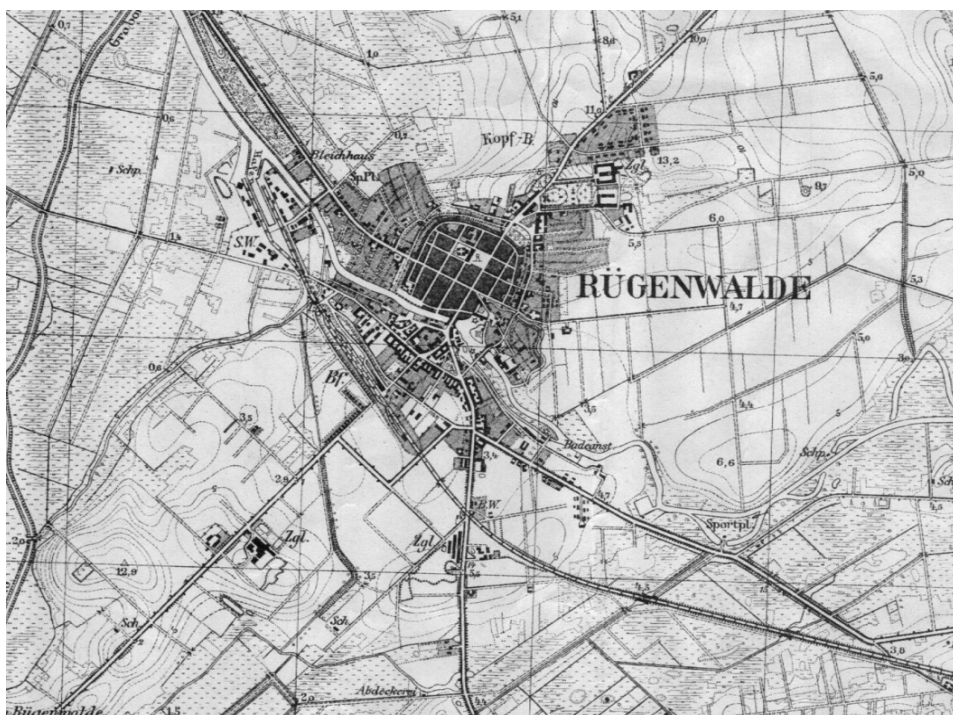
Rok wcześniej (1892) szkicowy plan Ludwiga Böttgera potwierdza rozwój zabudowy na terenie średniowiecznego systemu murów obronnych i na dawnym nabrzeżu portowym. Badacz udokumentował w nim ponadto stan zachowania zabytków architektonicznych. Były to obiekty sakralne: kościoły Mariacki, św. Jerzego i św. Gertrudy, gmachy świeckie: zamek, barokowy ratusz oraz monument obronny (Brama Wysoka). Zaznaczył także, gdzie dawniej wznosiły się nieistniejące już bramy Wieprzańska i Nowa.

Istotne dla poznania szczegółów układu urbanistycznego Darłowa były plany odzwierciedlające nowoczesny rozwój miasta. W 1900 roku powstał ważny plan typu katastralnego opisany jako *Stadt-Rohr-Netz-Plan*, który dokumentował przebieg nowo zakładanej sieci gazowniczej w Darłowie (Tabl. III). M. Hempel objął planem tylko teren, na którym zaprojektowano poprowadzenie gazociągu, czyli Stare Miasto z pobliskimi przedmieściami. Nie uwzględniał urządzeń gospodarczych położonych nieco dalej, a więc także nowego portu. Plan został wykonany w skali 1 : 2000 i pokazuje podział obszaru Starego Miasta na parcele, dzięki czemu dokładnie oddaje aktualną ówczesnie siatkę ulic i stan zabudowy. Dokument ten pozwala zweryfikować kształt zabudowy Darłowa znany z planu zamieszczonego na mapie topograficznej z 1889 roku, jak i z wcześniejszego odrębnego planu z 1842 roku. Umożliwia również, w powiązaniu z ewentualnymi badaniami terenowymi, ustalenie etapów przebudowy prowadzonej na poszczególnych parcelach. Plan obrazuje nieregularności w przebiegu pierzei ulicznych. Potwierdza, że niektóre pierzeje ulic Starego Miasta były zabudowane tylko częściowo. Informuje o powstaniu zwartej zabudowy na terenie dawnego nabrzeża portowego. Szczegółowo przedstawia ówczesny narys zamku, rozproszoną zabudowę związaną z zamkiem, kształt i położenie wysp zamkowych oraz ich zabudowę. Pokazuje nieregularności w starszej zabudowie przedmieścia za Bramą Wieprzańską. Wskazuje, że regularnie zabudowaną pierzeję uliczną tworzy dopiero południowa strona obecnej ul. Stefana Żeromskiego i obecnej al. Wojska Polskiego od skrzyżowania z obecnymi ul. Stefana Żeromskiego i ul. Marii Curie-Skłodowskiej. Według tego planu najsłabiej postępowała zabudowa za Bramą Nową. W dalszym ciągu było tam tylko parę budynków na terenie rozległych ogrodów, podobnie jak po wschodniej stronie miasta. Stagnacja panowała również na przedmieściu za Bramą Wysoką, które pozostawało w starych granicach, kończąc się przy cmentarzu. Na planie naturalnie zlokalizowano nie tylko przebieg rur gazowych, ale i siedzibę zakładu gazowniczego wzniesionego między obecnymi ul. Stanisława Wyspiańskiego, ul. Józefa Sowińskiego i torami kolejowymi.

Kolejny plan Darłowa, zamieszczony w wydaniu mapy topograficznej z 1936 roku (nowy nr arkusza 1564), dokumentuje pojawienie się nowoczesnych trendów w rozwoju miasta – powstawanie osiedli podmiejskich, zakładanie terenów rekreacyjno-sportowych (Ryc. 4). Z drogi do Sławna, obecna ul. Leśna (Waldstrasse), wyprowadzono zaulek (ob. ul. Spokojną) zamknięty placem (Horst Wessel Platz) i zbudowano tam małe osiedle. Ponadto przy obecnej ul. Leśnej, jak i przy obecnej al. Wojska Polskiego (Karwitzer Landstrasse), za skrzyżowaniem z ul. Leśną, wznoszono kolejne budynki. Duże osiedle powstało za cmentarzem św. Gertrudy. Przybyło domów przy drodze prowadzącej do obecnego Darłówka. Poza miastem, w górnym biegu Wieprzy, tam gdzie przedtem był zamiejski młyn i tartak, zorganizowano kąpielisko (*Badeanst.*[alt]), a w pobliskim zakolu starorzecza plac sportowy (*Sport Pl.*). Drugi plac sportowy (*Sp. Pl.*) powstał za Bramą Nową, na tyłach ogrodów. Poza miastem pojawiły się pomniki zachęcające zarówno do wypoczynku jako cel spacerów, jak i do wyrażenia patriotycznej postawy²⁴. Przy obecnym pl. Eryka (Kopf Berg) wzniesiono pomnik upamiętniający ofiary pierwszej wojny światowej. Ten kierunek rozwoju urbanistycznego wyrażał potrzebę mieszkańców, by nawiązać bliski kontakt z naturą. Było to możliwe dzięki „ucieczce” z terenu gęsto zabudowanego, a także dbałości o higienę i zdrowy rozwój dzięki „kąpielom” słonecznym i uprawianiu sportu. Nie zaniedbywano też rozwoju gospodarczego. Rozbudowano nowy port, wznosząc kilka dodatkowych budynków, a także powiększono tartak przy porcie.

Na podstawie planu Darłowa znajdującego się na królewskiej mapie topograficznej wydanej w 1936 roku Manfred Vollack opracował w 1939 roku autonomiczny plan miasta w skali 1 : 7500. Mógł on służyć zarówno mieszkańcom, jak i przyjezdnym, odwiedzającym miasto w sprawach służbowych lub turystycznie (Tabl. IV). Treść tego planu autor zaktualizował, wprowadzając nowe dane, zarówno wynikające z rozwoju tkanki mieszkalnej, jak i ze wznoszenia budynków pełniących funkcje publiczne. Plan M. Vollacka jest ważnym źródłem nazw ulic przedmiejskich. Autor podał także zmiany nazewnictwa wprowadzone ze względów ideologiczno-propagandowych. Na terenie Starego Miasta zmianie uległa obecna ul. Ścienna: Kleine Schmiedestrasse przemianowano na Am Wandrahmen. Ulicę za dawną Bramą Wieprzańską aż do rozwidlenia nazwano Hindenburgstrasse, a droga prowadząca do Darłowa zmieniła nazwę na Adolf-Hitler-Strasse.

²⁴ U wylotu obecnej ul. Stanisława Wyspiańskiego (Bismarckstrasse) do obecnej drogi do Koszalina już wcześniej stał monument upamiętniający wojnę z Austrią (1866) i z Francją (1870–1871).

Ryc. 4. Plan Darłowa na mapie z serii Messtischblätter, Reichsamt für Landesaufnahme, 1936, nowy nr 1564, druk (Vollack 1989: 686)

Na szczegółowym planie M. Vollacka zwraca uwagę powstanie dużego osiedla na wschód od miasta, po części na terenie dawnych ogrodów i poza nimi. Osiedle to, z czasem powiązane z osiedlem nazwanym Przedmieściem Usteckim (Stolpmünder Vorstadt), było kontynuacją zabudowy wznoszonej już w ostatnich dekadach XIX wieku poza murami miasta. Główną drogą prowadzącą do tego zespołu zabudowy było przedłużenie obecnej ul. Podzamcze (Am Schloßgraben), czyli obecnej ul. Fryderyka Chopina (Feldtorstrasse). Domy wzniesiono przy obecnych ulicach: Rynkowej (Gartenstrasse), Mikołaja Kopernika (Fürstin Elisabethstrasse), Królowej Jadwigi (Hansastrasse), Ogrodowej (Gartenstrasse), przy południowym odcinku obecnych ulic: Henryka Wieniawskiego (Herzog-Barnim-Strasse), Stanisława Moniuszki (Fürstin-Hedwig-Strasse) i Karola Szymanowskiego (König-Erich-Strasse). Ulice poprowadzone na północ od tego osiedla, na tzw. osiedlu Usteckim (Stolpmünder Vorstadt), nie miały jeszcze nazw własnych poza Gertrudstrasse biegnącą wzdłuż muru cmentarza w stronę dawnej cegielni. Kolejne osiedle w tej okolicy, udokumentowane na planie z 1939 roku, zwane osiedlem Chełmskim

(Kopfberg-Siedlung) ulokowane było przy obecnych ulicach Ojca Damiana Tynieckiego (Stolpmünder Landstrasse), Emilii Plater (Marienweg), Żwirki i Wigury (Richthofenweg) oraz Kazimierza Pułaskiego (Hufenweg). Budowę tego osiedla rozpoczęto w 1921 roku (Rosenow 1930: 39). Na terenie ogrodów na zachód od miasta przybywało domów przy bocznicach obecnej ul. Morskiej (Adolf Hitler Strasse, wcześniej Münderstrasse) – obecnych ulic Okrężnej (Wallgrund) i Artura Grottgera (Junge-Strasse). Skromne osiedle powstało za dworcem kolejowym. Składało się ono z dwóch szeregów domów przy obecnych ulicach Adama Mickiewicza (Beelkower Landstrasse) i Józefa Chłopickiego (Litzmannstrasse). Ulice wyprowadzające z miasta były przedłużane i wyznaczano poza miastem ich przecznice, jeszcze pozbawione nazw i zabudowy, ale odzwierciedlające dalekowzroczne przygotowania do rozbudowy miasta i rozmach planowania urbanistycznego. Ich przebieg świadczy o tym, że miały służyć także do objazdu Starego Miasta. Po stronie południowej za torami powstała siatka ulic z główną ul. Józefa Sowińskiego (Mackensenstrasse). Łączyły one drogi do Koszalina i Sławna. Po zachodniej i północno-zachodniej stronie miasta budowano ulice na terenach przemysłowych, m.in. obecnych Lotników Morskich (Alter Wieseneg, nieistniejąca Klosterweg), ulice poprzeczne przecinające koryto Wieprzy: bez nazwy²⁵ (An der Hafenbrücke) i obecna Sportowa (Turnvater-Jahn-Strasse). Obecna ul. Wyszyńskiego (bez nazwy niemieckiej) łączyła ogrody, względnie przyszłe osiedle, znajdujące się na północny zachód od miasta z drogą do Ustki, obecną ul. Ojca Damiana Tynieckiego (Stolpmünder Strasse). W kierunku północnym od obecnej ul. Ojca Damiana Tynieckiego poprowadzono następujące obecne ulice: Polną (Vitter Weg), Wiejską (?) (Pappelweg) i Słoneczną (nienazwaną). Najmniej zaawansowana pod względem budowy objazdu wokół Darłowa była południowo-wschodnia część miasta. Brakowało tam przeprawy przez Wieprzę. Ulice na tym terenie kończyły się w polu bądź na brzegu rzeki.

Manfred Vollack zaznaczył bądź nazwał czy dookreślił na planie z 1939 roku wiele obiektów architektonicznych i urządzeń gospodarczych użyteczności publicznej. Na terenie Starego Miasta podał położenie szkoły miejskiej (powstała już w 1836 roku; Rosenow 1930: 38) przy obecnej ul. Franciszkańskiej (Grosse Papenstrasse) oraz fontanny Hanzy (Hansabrunnen) z pomnikiem rybaka, wystawioną na rynku w 1919 roku. W okolicy zamku opisał: przy wjeździe do założenia nowoczesny młyn napędzany energią elektryczną i wodną (El-W. Schloßmühle), szpital (Krankenhaus), tam gdzie wcześniej był zakład dla umysłowo chorych,

²⁵ Tej nazwy brak na internetowym planie Darłowa.

oraz drugą szkołę (Hansaschule) w dawnym ogrodzie zamkowym, wybudowaną w latach 1928–1929 (Rosenow 1930: 39). Dawny zamkowy folusz określił jako folusz (tartak Kasiske) [Walkmühle (Sägewerk Kasiske)]. Młyn po południowej stronie miasta na półwyspie między Wieprzą i Kanałem Młyńskim (Mühlenkanal) oznaczył jako kuźnia (Hammermühle), a ulicę prowadzącą do niego, obecnie Tkacką, jako An der Hammermühle. Zakład gazowniczy, jak wynika z planu Vollacka, został przeniesiony na teren między obecnymi ulicami Stefana Żeromskiego (Bismarckstrasse) i Stanisława Wyspiańskiego (Bugenhagenstrasse). Bliżej dworca, przy obecnej ul. Bogusława X (Bahnhofstrasse) zaznaczono gmachy Urzędu Celnego (Zollamt) i Sądu Obwodowego (Amtsgericht). W zachodniej części obszaru miejskiego, poniżej dworca kolejowego, znajduje się wieża ciśnień (Wasserturm), przy bocznicy kolejowej fabryka łożysk kulkowych (Kugellagerfabrik Borchard & Jeske), a przy bocznicach portowych tartak (Sägewerk E. John) i rzeźnia (Schlachthof) założona w 1900 roku (Rosenow 1930: 39). Nową cegielnię, zbudowaną za cmentarzem, na północ od dawnego zakładu, opisano jako Ziegelei J. Trabandt. Vollack objaśnił istniejące pomniki wojenne (Kriegerdenkmal): na przedmieściu „Wieprzańskim” jako Kriegerdkml (1866 i 1870/1871) i na przedmieściu za Bramą Wysoką jako Kriegerdkml (1914–1918). Po raz pierwszy wprowadzona została informacja o parku publicznym. Tak zwany Roeders Park założono nad dolnym biegiem Wieprzy, za bielnikiem.

Dalszy rozwój i rozbudowę Darłowa w kierunkach uwidoczniionych na planie M. Vollacka potwierdza plan katastralny z 1941 roku. Jest on mniej czytelny, gdyż koncentruje się na przedstawieniu podziału terenu miasta na parcele. Ponadto fakt, że jego opracowanie oparto na kilku planach częściowych sprowadzonych do tej samej skali 1 : 10 000, skutkuje powstaniem pewnych niezgodności w odtworzeniu stanu zabudowy. Przykładowo, w południowej części wschodniego przedmieścia zabudowa przy obecnej ul. Mikołaja Kopernika (Fürstin Elisabeth Strasse) jest inaczej rozmieszczona. Być może ta niezgodność świadczy o tym, że Vollack opracował plan częściowo na podstawie projektów, a plan z 1941 roku oddaje stan faktyczny. Jednakże tę informację musiałyby potwierdzić badania nad późniejszymi źródłami kartograficznymi bądź badania terenowe.

Zakończenie

Przeprowadzona analiza źródeł ikonograficznych dotyczących urbanistycznej formy Darłowa, jej przekształceń i rozwoju dowodzi, że układ miasta był typowy dla ośrodków miejskich lokowanych na Pomorzu

na prawach niemieckich, lubeckim bądź magdeburskim. Uwzględniono także lokalną specyfikę wynikającą z topografii terenu i funkcji administracyjno-rezydencjonalnej miasta w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych. Rozwój miasta zależał od jego położenia względem siatki hydrograficznej i w obrębie sieci drogowej, których następstwem był postęp gospodarczy. W drugiej ćwierci XX wieku w zmianach formy miasta znalazły odbicie nowoczesne kierunki myślenia architektoniczno-urbanistycznego i kształtowania krajobrazu kulturowego w powiązaniu z demograficzną sytuacją miasta. Stosunkowo reprezentatywny zbiór dokumentów kartograficznych poświęconych Darłowu pozwala dość szczegółowo prześledzić dzieje jego urbanistyki oraz dostrzec ich charakterystyczne cechy i tendencje, którym podlegały. Najogólniej mówiąc, zróżnicowanie chronologiczne materiału kartograficznego umożliwia obserwację stopniowego rozwoju przedmieść Darłowa od zabudowy stodołnej i pojedynczych urządzeń gospodarczych przez zakładanie ulic o zwartej zabudowie mieszkalnej i nowych założeń produkcyjnych po budowę osiedli mieszkalnych i rozbudowę zaplecza przemysłowego oraz wypoczynkowego. Plany uwidaczniają zmiany rozmaitych funkcji pełnionych przez tereny otaczające miasto. Przede wszystkim obszary przeznaczone na gospodarkę rolno-hodowlaną ustępowały miejsca zabudowie mieszkalnej i założeniom przemysłowym. Proces ten wiązał się z rozwojem demograficznym ośrodka, przeobrażeniami struktury zawodowej mieszczan, m.in. przeniesieniem funkcji agrarnych w zasadniczym stopniu na mieszkańców osiedli wiejskich oraz generował wzrost roli transportu i handlu produktami spożywczymi. Zwraca uwagę rozwój założeń parkowo-ogrodowych poza przedmieściami, wynikający z kurczenia się i likwidacji terenów zielonych leżących bezpośrednio za murami miasta.

Bibliografia

- BARRAN F.R. 1989. *Städte-Atlas. Pommern*, Leer: Verlag Gerhard Rautenberg.
- BOEHMER F. 1900. *Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfassung (1720)*, Stettin: Verlag von Paul Riekammer.
- BÖTTGER L. 1892. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*. Bd. 1, H. 3: *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe*, Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung.
- KONTOWSKI K. 2014. *Dirlov-Rügenwalde-Darłowo. Miasto nad Bałtykiem*, kat. wystawy stałej, Darłowo: Muzeum Zamek Książąt Pomorskich.
- LOREK D. 2009. Kartograficzny obraz stanu przedindustrialnego na przykładzie wybranych miast Wielkopolski, *Problemy Ekologii Krajobrazu* 24: 183–188.
- NEKANDA-TREPKA J. 1992. Zamek Bogusława V w Darłowie, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 37(4): 371–384.

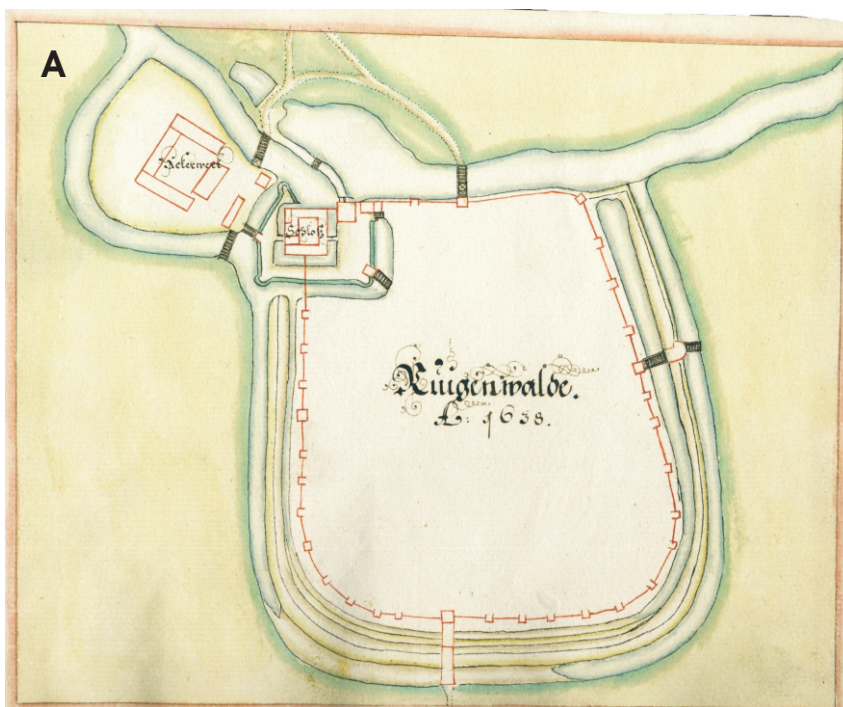
- RADACKI R. 2005. Die Fürstenburg in Rügenwalde/Pommern. Polnische Forschungsergebnisse, [w:] *Burgen und Schlösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* (Europäisches Burgeninstitut. Einrichtung der Deutschen Burgenvereinigung, Philippsburg), nr 2, 93–106.
- RĄCZKOWSKI W. 2017. Historyczne przestrzenie miasta we współczesnym kontekście – spojrzenie z ... dystansu, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. XII: *Miasto Sławno*, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 261–285.
- ROSENOW K. 1912. *Rügenwalde. Zur 600-jährigen Jubelfeier der alten Hansestadt*, Rügenwalde: Selbstverlag des Verfassers.
- ROSENOW K. 1930. *Das Stadtbild von Rügenwalde. Eine Ergänzung zur Stadtgeschichte*, 2 Auflage, Rügenwalde: Verlag von Albert Mewes.
- VOLLACK M. (hrsg.) 1989. *Der Kreis Schlawe. Ein pommersches Heimatbuch*, Bd. 2: *Die Städte und Landgemeinden*, Husum: Husum Druck- und Verlagsgesellschaft.
- VOLLACK M., ZIERVOGEL E., HAVEMANN J., CHRISTOPH B., PARNOW S. 1989. Rügenwalde, Kartographie Neide. Atelier für Kartographie, [w:] *Städte-Atlas. Pommern*, F.R. Baran (hrsg.), Leer: Verlag Gerhard Rautenberg, 99.
- WREDE K. 1903. Das Schloss der Herzöge von Pommern in Rügenwalde, *Zeitschrift für Bauwesen* 53: 371–401.

Die Städtische Entwicklung Darłowo (Rügenwalde) bis 1945 anhand von Stadtplänen

Zusammenfassung

Mein Referat zeigt die Entwicklung Darłowos von einer mittelalterlichen Stadt, gegründet nach deutschem Recht, bis zu einer neuzeitigen Stadt des 20. Jahrhunderts. Zur Durchführung der Analyse wertete ich rekonstruierte Pläne und alte Originale aus, auch handgezeichnete, wie ebenfalls Ausschnitte aus topografischen Karten. Dank noch erhaltener Pläne aus verschiedenen Jahrhunderten, vor allem aus der 2. Hälfte des 19. Jh., konnte ich die einzelnen Abschnitte der räumlichen Entwicklung der Stadt gut observieren. Vor allem ermöglichte es, den Ausbau der Stadt im Rahmen der Industrialisierung und den Anschluss an das Eisenbahnnetz zu verfolgen. Die Pläne spiegeln die Entwicklung im 20. Jh. wider, besonders die demografische, die mit der urbanistischen Idee streng verbunden ist. Dies zeigt sich im Bau von neuen Wohnvierteln, die am Rande des alten Ortskerns errichtet wurden.

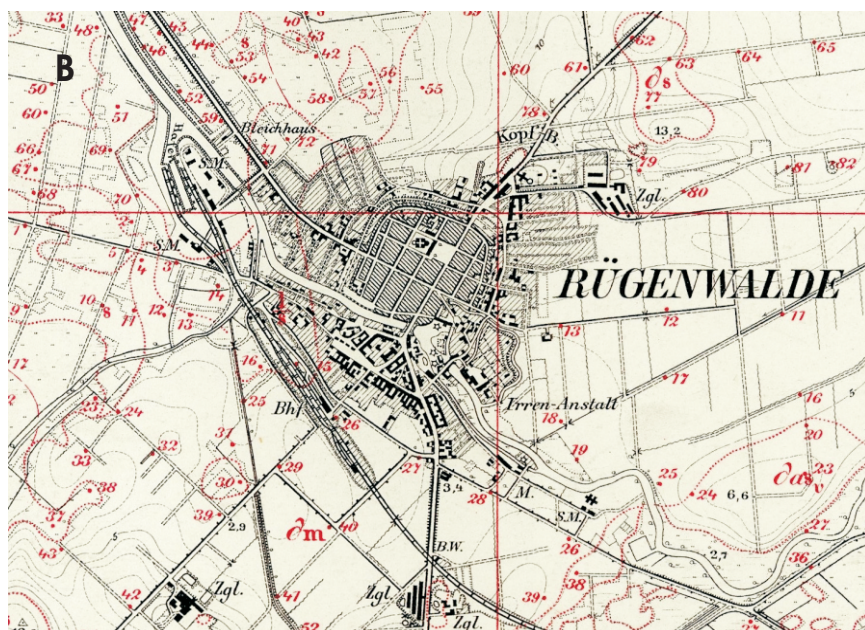
TABLICA I

Plany Darłowa: A – z 1638 roku, rysownik szwedzki, rysunek barwny
(za Kontowski 2014: 22);

B – na mapie serii *Urmessstischblätter* z 1836 roku, druk barwny

TABLICA II

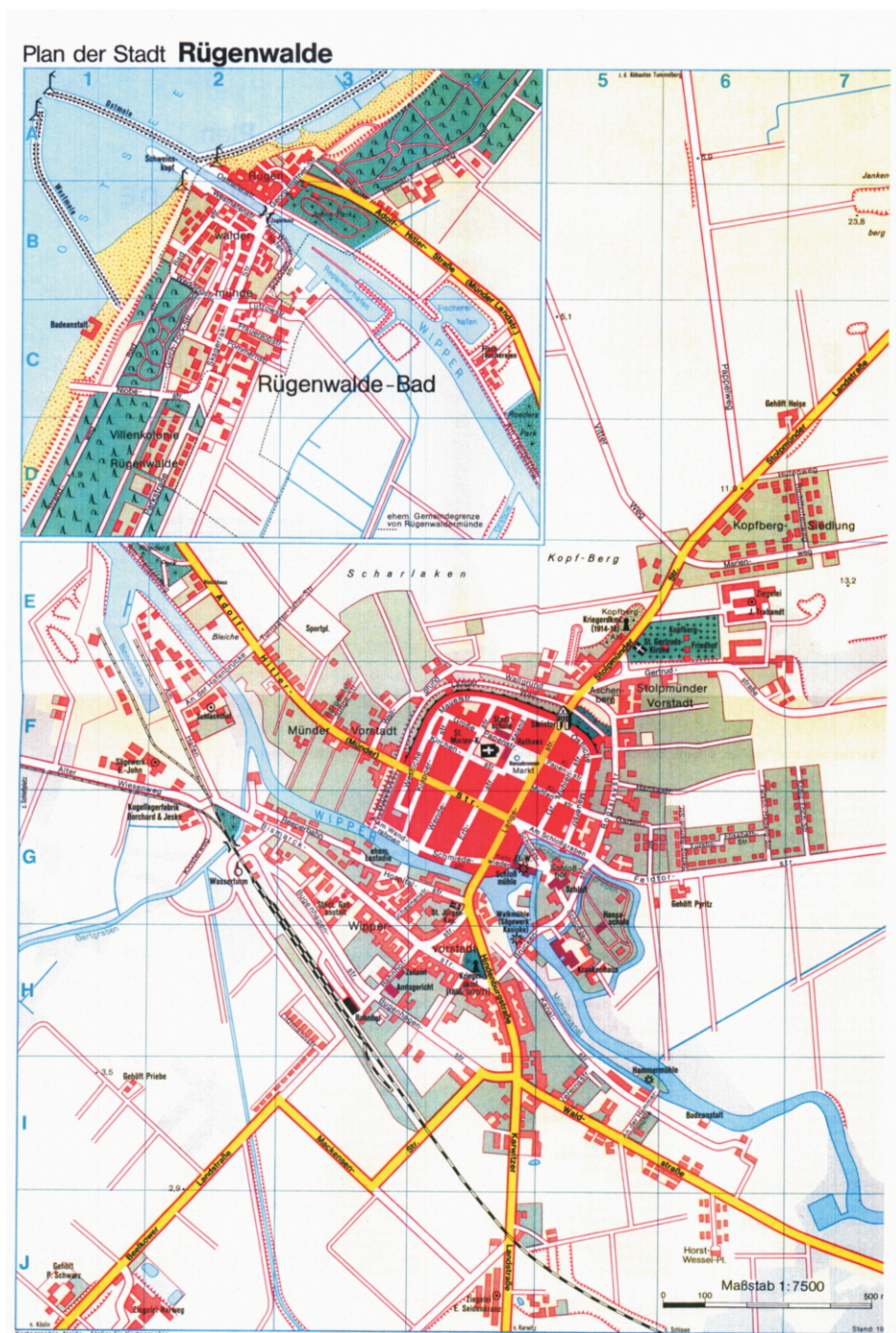
Plany Darłowa: A – z 1842 roku, rysunek barwny (za Nekanda-Trepka 1992: 372);
B – na mapie z serii Messtischblätter z 1889 roku, litografia

TABLICA III

M. Hempel, Plan Darłowa w 1900 roku, tusz, pióro, akwarela, barwne kredki, na fotokopii

TABLICA IV

Plan Darłowa z 1939 roku, druk barwny (za Vollack 1989)

Fundacja „Dziedzictwo” powstała w 1991 roku w Sławnie. Jej celem jest szeroko rozumiana ochrona zabytków archeologicznych ziemi sławieńskiej, a także ochrona krajobrazu kulturowego, którego częścią jest dziedzictwo archeologiczne. Działalność Fundacji polega na finansowaniu i organizacyjnym wspieraniu badań naukowych, publikowaniu i upowszechnianiu wyników tych badań, wspomaganiu działalności konserwatorskiej, współpracy z władzami lokalnymi w aktywnej ochronie dziedzictwa kulturowego i włączaniu go w życie społeczne mieszkańców, prowadzeniu działalności popularyzującej zabytki i krajobraz kulturowy oraz uczestnictwo w procesie wychowania dzieci i młodzieży z położeniem nacisku na kształtowanie świadomości historycznej i szacunku dla świadectw przeszłości.

Od 2002 roku Fundacja wydaje serię pn. „Historia i kultura ziemi sławieńskiej” podejmującą problematykę procesów historycznych, kulturowych i przyrodniczych kształtujących przeszłe i współczesne oblicze ziemi sławieńskiej. Wszystkie publikacje Fundacji Dziedzictwo dostępne są na stronie: www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

* * *

Fundacja „Dziedzictwo”
ul. Mielczarskiego 7/5, 76-100 Sławno
www.archeo.edu.pl/dziedzictwo

ISBN: 978-83-947670-7-5

